

بسم الله الرحمن الرحيم

5678

نمبر

۵۰
اول

۶۵۱

علوم بلاغی و

زیبایی شناسختی قرآن (۱)

دکتر حسن خرقانی

(دانشیار دانشگاه علوم اسلامی رضوی)

تابستان ۱۳۹۸

درسنامه دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

خرقانی، حسن، ۱۳۴۸-
علوم بلاغی و زیبایی‌شناختی قرآن (۱/۱) [برای] وزارت علوم تحقیقات و فناوری مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
پانزده، ۲۳۹ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۹۹: قرآن پژوهی؛ ۶۵)

ISBN: 978-600-298-286-5

بها: ۲۵۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه، ص. [۲۲۹] - ۲۳۹: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. قرآن -- مسائل لغوی. ۲. Qur'an -- Language, Style. ۳. قرآن -- مسائل ادبی. ۴. Qur'an as literature.
الف. ایران، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۲۹۷/۱۵۳

BPA۲/۳

۵۷۹۷۴۵۷

شماره کتابشناسی ملی

علوم بلاغی و زیبایی‌شناختی قرآن (۱)

مؤلف: حجت‌الاسلام دکتر حسن خرقانی

ناظر: حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سید محمود طبیب حسینی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سیحان

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۳۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۶۴۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب سنده تا جامعه، انظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره» بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای کسرس آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، حجت‌الاسلام دکتر حسن خرقانی و نیز از ناظر محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سید محمود طیب حسینی سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارواژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

درس اول: علوم بلاغت و زیبایی‌شناسی سخن و پیشینه آنها

۱. زیبایی و زیبایی‌شناسی	۷
۲. علوم ادبی	۹
۳. علوم بلاغی	۱۰
الف) علم معانی	۱۰
ب) علم بیان	۱۰
ج) علم بدیع	۱۰
۴. نقش دانش‌های بلاغی در شناخت و فهم قرآن	۱۱
۵. بُعد زیبایی‌شناختی علوم بلاغی	۱۱
۶. پیشینه علوم بلاغی و زیبایی‌شناختی قرآن	۱۲
نگاهی به عصر حاضر	۱۶
۷. علوم بلاغی و زیباشناختی در میان علوم قرآنی	۱۶
۸. علوم بلاغی، دانشی فرا زبانی	۱۹
پرسش	۲۰

درس دوم: درآمدی بر بلاغت قرآن

۱. زیبایی قرآن و کلام اهل بیت علیهم‌السلام	۲۳
۲. زبان عربی و ظرفیت‌های زبان‌شناختی و زیبایی‌شناختی آن	۲۵
۳. زبان قرآن	۲۸
۴. سبک قرآن	۳۰
۵. مسئله لفظ و معنا	۳۱
۶. فصاحت و بلاغت	۳۲

۳۳	 الف) فصاحت
۳۶	 ب) بلاغت
۳۷	 ۷. فصاحت قرآن و پاسخ به شبهاتی درباره آن
۳۹	 ۸. کاربرد فصاحت و بلاغت در آیات و روایات
۴۱	 پرسش

درس سوم: بیان و تشبیه

۴۳	 اهداف
۴۳	 علم بیان
۴۳	 در پیشگاه قرآن
۴۴	 تعریف علم بیان
۴۶	 تشبیه
۴۶	 در پیشگاه قرآن
۴۷	 ۱. تعریف تشبیه
۴۸	 ۲. ارکان تشبیه
۴۸	 الف) ادات تشبیه
۵۰	 حذف ادات تشبیه
۵۰	 ب) دو سوی تشبیه
۵۰	 انواع تشبیه با توجه به محسوس و عقلی بودن دو سوی آن
۵۱	 یک. تشبیه محسوس به محسوس
۵۲	 دو. تشبیه معقول به معقول
۵۲	 سه. تشبیه معقول به محسوس
۵۳	 چهار. تشبیه محسوس به معقول
۵۴	 ج) وجه شبه
۵۴	 یک. ذکر و حذف وجه شبه
۵۵	 دو. انواع وجه شبه
۵۵	 ۳. تشبیه تمثیل
۵۷	 ۴. تشبیه بلیغ
۵۸	 ۵. تشبیه مقلوب
۵۸	 پرسش و تطبیق

درس چهارم: استعاره در قرآن

۶۱	 حقیقت و مجاز
۶۲	 استعاره
۶۲	 در پیشگاه قرآن

۶۴	۱. تعریف و ماهیت استعاره
۶۵	۲. ارکان استعاره
۶۵	۳. استعاره تصریحیه و استعاره بالکنایه
۶۷	۴. استعاره مرشحه، مجزده و مطلقه
۶۹	۵. استعاره تمثیلیه
۶۹	۶. زیبایی و بلاغت استعاره
۷۰	پرسش و تطبیق

درس پنجم: مجاز مرسل در قرآن

۷۳	در پیشگاه قرآن:
۷۴	مجاز مرسل و علاقه های آن
۷۵	۱. علاقه کُل و جزء
۷۵	اطلاق اسم کل بر جزء
۷۵	اطلاق اسم جز بر کل
۷۶	۲. علاقه حال و محل
۷۶	ذکر حال و اراده محل
۷۷	ذکر محل و اراده حال
۸۵	۳. علاقه سبب و مسبب
۸۵	اطلاق اسم سبب بر مسبب
۸۵	اطلاق اسم مسبب بر سبب
۸۵	۴. علاقه عموم و خصوص
۸۵	اطلاق اسم عام و اراده خاص
۸۵	اطلاق اسم خاص و اراده عام
۸۵	۵. علاقه لازم و ملزوم
۸۵	اطلاق اسم ملزوم بر لازم
۸۵	اطلاق اسم لازم بر ملزوم
۸۵	۶. علاقه ما کان علیه و ما یؤول الیه
۸۵	علاقه ما کان علیه
۸۵	علاقه ما یؤول الیه یا علاقه مایکون
۸۵	۷. علاقه آیت
۸۵	۸. علاقه اراده و مشارفت
۸۵	زیبایی و بلاغت مجاز مرسل
۸۵	پرسش و تطبیق

درس ششم: Toc17130424_ مجاز عقلی در قرآن

۸۷	 مجاز عقلی
۸۷	 در پیشگاه قرآن:
۸۷	 ۱. تعریف مجاز عقلی
۸۸	 ۲. علاقه‌های مجاز عقلی
۸۸	 الف) سببیت
۹۵	 ب) مکانیت
۹۵	 ج) زمانیت
۹۵	 د) علاقه فاعلیت
۹۵	 هـ) علاقه مفعولیت
۹۵	 و) علاقه مصدریت
۹۵	 منکران وجود مجاز در قرآن
۹۵	 پرسش و تطبیق

درس هفتم: کنایه و تعریض در قرآن

۹۷	 در پیشگاه قرآن:
۱۰۳	 ۱. تعریف کنایه
۱۰۳	 ۲. اقسام کنایه
۱۰۳	 ۳. تعریض
۱۰۳	 ۴. زیبایی و بلاغت کنایه و تعریض
۱۰۳	 پرسش و تطبیق

درس هشتم: تصویر هنری در قرآن

۱۰۵	 در پیشگاه قرآن:
۱۰۷	 ۱. مفهوم تصویر هنری
۱۰۹	 ۲. گونه‌های تصویر هنری در قرآن
۱۱۰	 الف) تصویر بیانی
۱۱۰	 یک. تصویر تشبیهی
۱۱۶	 دو. تصویر استعاری
۱۱۶	 سه. تصویر تشخیصی و تجسیمی
۱۱۶	 چهار. تصویر رمزی
۱۱۶	 پنج. تصویر مجازی
۱۱۶	 شش. تصویر کنایی
۱۱۶	 ب) تصویر آوایی
۱۱۶	 ج) تصویرهای حقیقی و طبیعی

۱۱۶	پرسش و تطبیق.....
-----	-------------------

درس نهم: استعاره‌های مفهومی

۱۱۷	۱. چستی استعاره مفهومی.....
۱۱۹	۲. ارکان استعاره مفهومی.....
۱۲۰	۳. اقسام استعاره‌های مفهومی.....
۱۲۰	الف) استعاره‌های ساختاری.....
۱۲۰	ب) استعاره‌های جهتی - فضائی.....
۱۲۱	ج) استعاره‌های هستی‌شناختی (وجودی).....
۱۲۲	کنایه مفهومی.....
۱۲۳	فضاهای تلفیقی.....
۱۲۳	نأملی در استعاره مفهومی.....
۱۲۴	پرسش و تطبیق.....

درس دهم: علم معانی و خبر و انشاء

۱۲۷	علم معانی.....
۱۲۹	خبر و انشاء.....
۱۳۰	۱. خبر.....
۱۳۰	الف) تعریف خبر.....
۱۳۱	ب) معیار در صدق و کذب خبر.....
۱۳۲	ج) اغراض خبر.....
۱۳۲	یک. اغراض اولی.....
۱۳۳	دو. اغراض ثانوی.....
۱۳۴	د) انواع خبر.....
۱۳۴	یک. خبر ابتدائی.....
۱۳۵	دو. خبر طلبی.....
۱۳۵	سه. خبر انکاری.....
۱۳۶	ه) عمل برخلاف مقتضای ظاهر در تأکید.....
۱۳۸	۲. انشاء.....
۱۳۸	الف) اقسام انشاء.....
۱۳۸	یک. انشای غیر طلبی.....
۱۳۹	دو. انشای طلبی.....
۱۳۹	ب) انواع انشای طلبی.....
۱۴۰	یک. استفهام.....
۱۴۰	اغراض بلاغی استفهام.....
۱۴۱	۱. تقریر.....

۱۴۱	۲. انکار.....
۱۴۱	۳. توییخ.....
۱۴۲	۴. تعجب.....
۱۴۲	۵. تحقیر و تمسخر.....
۱۴۲	۶. تهویل و تعظیم.....
۱۴۲	۷. امر و نهی.....
۱۴۳	۸. تشویق و ترغیب.....
۱۴۳	۹. تهدید و وعید.....
۱۴۳	۱۰. استیطاء و استبعاد.....
۱۴۴	۱۱. امر و نهی.....
۱۴۵	۱۲. اغراض بلاغی و کاربردهای غیرحقیقی امر و نهی.....
۱۴۵	۱۳. دعا.....
۱۴۵	۱۴. ایشاد.....
۱۴۵	۱۵. تهدید و انذار.....
۱۴۶	۱۶. انجین.....
۱۴۶	۱۷. تسویه.....
۱۴۶	۱۸. اهانت و تحقیر.....
۱۴۷	۱۹. سه. تمنی.....
۱۴۸	۲۰. کاربرد خبر و انشا به جای یکدیگر.....
۱۴۸	۲۱. پرسش و تطبیق.....

درس یازدهم: احوال عناصر جمله (۱)

۱۵۲	۱. ذکر و حذف.....
۱۵۲	الف) ذکر.....
۱۵۲	ب) حذف و اغراض بلاغی آن.....
۱۵۴	۲. معرفه و نکره.....
۱۵۵	الف) نکره آوردن.....
۱۵۶	ب) تعریف به ضمیر.....
۱۵۶	ج) تعریف به علمیت.....
۱۵۷	د) تعریف به اسم اشاره.....
۱۵۸	ه) تعریف به موصول.....
۱۶۰	۳. اطلاق و تقیید.....
۱۶۲	پرسش و تطبیق.....

درس دوازدهم: احوال عناصر جمله ۲ (تقدیم و تأخیر در الفاظ قرآن کریم)

۱۶۵	در پیشگاه قرآن:
۱۶۷	اسباب تقدیم و تأخیر در قرآن:
۱۶۸	۱. ترتیب اصلی اجزای کلام:
۱۶۸	۲. اختصاص:
۱۶۹	۳. اهمیت:
۱۷۰	۴. عظمت:
۱۷۷	۵. شرافت:
۱۷۷	۶. مناسبت با سیاق:
۱۷۷	۷. سبقت:
۱۷۷	۸. سببیت:
۱۷۷	۹. کثرت و غلبه:
۱۷۷	۱۰. ترقی از ادنی به اعلی:
۱۷۷	۱۱. تناسب قواصل:
۱۷۷	پرسش و تطبیق:

درس سیزدهم: احوال عناصر جمله ۳ (خروج کلام از مقتضای ظاهر حال)

۱۷۹	در پیشگاه قرآن:
۱۸۱	۱. خروج از مقتضای ظاهر حال و استخراج:
۱۸۲	۲. انواع خروج از مقتضای ظاهر حال:
۱۸۳	۳. التفات:
۱۸۴	فایده‌های التفات:
۱۸۴	انواع التفات:
۱۸۵	یک، التفات از تکلم به خطاب:
۱۸۵	دو، التفات از تکلم به غیبت:
۱۸۶	سه، التفات از خطاب به تکلم:
۱۸۶	چهار، التفات از خطاب به غیبت:
۱۸۶	پنج، التفات از غیبت به تکلم:
۱۸۷	شش، التفات از غیبت به خطاب:
۱۸۸	پرسش و تطبیق:

درس چهاردهم: حصر و قصر در قرآن

۱۸۹	در پیشگاه قرآن:
۱۹۰	۱. تعریف حصر:
۱۹۰	۲. راه‌های حصر:

۱۹۵	 تقسیم‌های قصر
۱۹۵	 الف) تقسیم قصر به اعتبار حال مقصور
۱۹۵	 ب) تقسیم قصر به اعتبار واقع و حقیقت
۱۹۵	 ج) تقسیم قصر به اعتبار حال مخاطب
۱۹۵	 پرسش و تطبیق

درس پانزدهم: فصل و وصل در قرآن

۱۹۷	 در پیشگاه قرآن
۱۹۹	 ۱. تعریف و اهمیت فصل و وصل
۲۰۰	 ۲. عطف در مفردات
۲۰۱	 ۳. عطف در جمله‌ها
۲۰۲	 ۴. مواضع فصل
۲۰۲	 الف) کمال اتصال
۲۰۳	 ب) کمال انقطاع
۲۰۴	 ج) شبه کمال اتصال
۲۰۵	 د) واسطه میان کمال اتصال و کمال انفصال با وجود مانع از وصل
۲۰۶	 ۵. مواضع وصل
۲۰۶	 تناسب میان جملات در عطف
۲۰۸	 پرسش و تطبیق

درس شانزدهم: ایجاز، اطناب و مساوات

۲۱۱	 در پیشگاه قرآن
۲۱۲	 ۱. ایجاز
۲۱۲	 الف) ایجاز حذف
۲۲۷	 ب) ایجاز قصر
۲۲۷	 ۲. اطناب
۲۲۷	 الف) اطناب بسط
۲۲۷	 ب) اطناب به زیاده
۲۲۷	 یک، تفصیل پس از اجمال
۲۲۷	 دو، تفسیر
۲۲۷	 سه، ایغال
۲۲۷	 چهار، تذیل
۲۲۷	 پنج، احتراش
۲۲۷	 شش، تتمیم
۲۲۷	 هفت، اعتراض

هشت، ذکر خاص پس از عام و عام پس از خاص	۲۲۷
نُه، عطف یکی از دو مترادف بر دیگری	۲۲۷
دَه، شیوه‌های دیگری از اطناب	۲۲۷
۳. مساوات	۲۲۷
جایگاه مساوات، ایجاز و اطناب در بلاغت	۲۲۷
تمرین و تطبیق	۲۲۷
منابع و مآخذ	۲۲۹

مقدمه

دانش بلاغت از علوم ارجمندی است که خاستگاه آن قرآن کریم است و در فهم و تحلیل آیات از کارآمدترین ابزارهای تفسیر به شمار می‌آید.

سکاکی در آخرین سطوحی که در علم بیان می‌نگارد، گفتاری دارد که در آن، ضمن بررسی نمونه‌هایی از آیات الهی، اهمیت علوم بلاغت را گوشزد و تأکید می‌کند که در باب تفسیر هیچ دانشی در کشف مراد از کلام الهی کاراتر، در تأویل متشابهات کمک‌کارتر، در درک لطائف، نکته‌ها و اسرار سخن حق، سودمندتر و در نقاب برگرفتن از چهره اعجاز قرآن رازگشایتر از معانی و بیان نیست.

وی اشخاصی را که اهمیت این علوم را درک نکرده و حق این دانش را که به منزله روحی است در کالبد ادبیات، ادا نکرده‌اند و آیات قرآن از زمینه‌های توضیح آنان در غوغایند و از توجیهات ایشان در رنج و عنا، نقد کرده؛ می‌نویسد: این دانش از نمایی ارجمند و فضیلتی تابناک بهره دارد ولی هیچ دانشی را نمی‌بینی چون او ستم دیده و به بلا مبتلا شده باشد. کجایند کسانی که قواعد آن را پی ریختند و شواهد آن را ترتیب دادند؟ حدودی برای آن بیان کردند تا مرجع کار باشد و اصول و قوانین آن را نهادند و حجت‌ها و برهان‌های این علم را گرد کردند و برای ضبط مسائل پراکنده آن دامن به کمر زدند؟ ... در پاره‌ای از حقایق نهفته مبانی ایمان بیک بنگر، نمی‌بینی کسی بدون این علم آرزوی رسیدن به آن کرده باشد، مگر اینکه به وعده سرگرم شده است.^۱

۱. سکاکی، مفتاح العلوم، ص ۵۳۱-۵۳۲؛ نیز ر.ک: حکیمی، ادبیات و تعهد در اسلام، ص ۱۱۶-۱۱۷.

دیر زمانی بر این دانش گذشته است و در فراز و فرودهای روزگار با رویکردها و رویگردانی‌های اهل آن روبه‌رو بوده است و آثار گسترده‌ای در عرصه آن به نگارش درآمده‌اند. هرگاه حرکتی فرخنده به سوی قرآن و متون اصیل دینی همچون نهج البلاغه آغاز شده، علوم بلاغت رونق گرفته‌اند. در عصر حاضر و انگیزش قرآنی جامعه دینی ما نیز بازنگری و بازنگاری در ادبیات قرآنی لزوم دو چندان یافته است.

در نخستین مقاله‌ای که بیست و اندی سال پیش از نگارنده چاپ شد، چنین آوردم که شاخصه‌های ذیل می‌توانند به وجودآورنده کتابی مناسب در زمینه علوم بلاغی باشند:

۱. بهره‌مندی از عمق لازم و ریشه‌یابی و تبیین مباحث؛ به گونه‌ای که آن را در جان آموزنده نشانند، چه اینکه مسائل بلاغی اموری از بر کردنی نیستند، بلکه جوشیده از ذوق و احساس آدمی‌اند. در این راه از آثار حرجانی و تفتازانی می‌توان بهره جست؛

۲. عبارت‌های روشن و روان همراه با تمرین و تطبیق؛ تا با سوق دادن به سوی تحقیق و فعالیت، کار میان استاد و شاگرد تقسم شود؛

۳. استفاده بیشتر از مثال. سه نوع مثال شایسته یادآوری‌اند:

(الف) نمونه‌های عرفی و ملموس، تا کاربرد قواعد مشخص شود؛

(ب) بهره‌مندی از نمونه‌های قرآنی و کلمات معصومان (علیهم‌السلام)؛

(ج) آوردن اشعار عرب در همان حد شرح مختصر؛

۴. پیراستن متن این علوم از مطالب زائد و آراستن آن به مقدمه‌ای در تاریخ ادب عربی؛

۵. همراه بودن با ادب فارسی و بررسی قواعد در این زبان؛

اکنون که توفیق نگارش درسنامه‌ای در علوم بلاغی نصیب شده، نمی‌دانم از این موارد، در چه مقدار موفق بوده‌ام و شاید بخشی به دلیل فراوانی مطالب و محدودیت سخن برآورده نشده باشد. مثل بهره‌مندی از حدیث و ادب که در جلد دوم بیشتر است، ولی در جلد نخست کمتر.

ولی ویژگی‌های دیگری در این اثر وجود دارد که موارد پیش گفته را کامل می‌کند، از جمله:

۱. استفاده گسترده از قرآن کریم و آوردن نمونه‌هایی تازه که حاصل ممارست طولانی

نگارنده در حوزه تدریس و پژوهش‌های قرآنی است؛

۲. رجوع به منابع اختصاصی در هر بحث، افزون بر منابع گسترده کهن و جدید در بلاغت

عربی؛

۳. استفاده از علوم قرآنی و منابع آن و رجوع و ارجاع به تفسیرها در تحلیل نمونه‌ها؛

۴. ترکیب بلاغت سنتی با بلاغت جدید و استفاده از دانش‌های جدید، مانند زبان‌شناسی،

نقد ادبی و زیبایی‌شناسی؛

۵. دسته‌بندی و هم‌سنخ‌سازی مطالب و انسجام‌بخشی به بحث‌هایی که در بلاغت سنتی به

صورت پراکنده آمده‌اند که البته این کار بیشتر در دانش بدیع انجام گرفته است؛

۶. ورود به مباحث از دریچه مثال‌های قرآنی و استفاده از شیوه‌ای که بلاغت را کاربردی و پژوهش‌سازد و آزمون نمونه‌های تطبیقی.

گرچه معلوم است که از علم معانی می‌آغازند، سپس بیان را می‌آورند، دلیل این امر هم آن است که انواع بیانی در متب‌ای پس از رعایت قواعد علم معانی قرار دارند، اما از نظر آموزشی فهم بیان مترتب بر فهم معانی نیست و ما در اینجا نخست از علم بیان آغاز کردیم؛ زیرا از نظر بلاغی، شیرین‌تر و جذاب‌تر است و حس زیبایی‌شناختی علم‌آموز را پرورش می‌دهد و او را در فراگیری بلاغت ترغیب می‌کند. از آن سو، موضوعات علم بیان محدودترند و در خاطر ماندگارتر و اهمیت بیشتری دارند و بهتر آن است که انرژی آغاز دوره تحصیلی صرف آنها شود. بدین سان، نخستین بخش از کتاب علوم بلاغی و زیبایی‌شناختی قرآن، شامل شانزده درس به شرح ذیل است:

در درس اول، به معرفی علوم بلاغت و بعد زیبایی‌شناختی این علوم پرداخته شده و پیشینه علوم بلاغت و جایگاهشان در میان علوم ادبی و علوم قرآن گذراً نشان داده است؛ درس دوم، درآمدهی بر بلاغت قرآن نام دارد و مطالبی را درباره زمینه زبان عربی و ظرفیت‌های زبان‌شناختی و زیبایی‌شناختی آن بیان می‌کند و به بعد زیبایی‌شناختی و زبان‌شناختی قرآن اشاره دارد. سپس دو اصطلاح فصاحت و بلاغت را که محور علم بلاغی است، تبیین می‌کند و به شاخصه‌های فصاحت و بلاغت در آیات و روایات و نیز فصاحت قرآن اشاره دارد؛

در درس سوم، علم بیان معرفی می‌شود. سپس تشبیه به عنوان نخستین بحث بیانی و ارکان و انواع آن شناسانده شده و کاربردهایی قرآنی از آن تحلیل می‌شود؛

درس چهارم، موضوعش استعاره در قرآن است. در این درس تعریف و ماهیت استعاره، ارکان استعاره، انواع و تقسیم‌های مهم استعاره و زیبایی و بلاغت استعاره واکاوی شده‌اند؛

درس‌های پنجم و ششم به بحث مجاز در قرآن اختصاص دارند. در درس پنجم، نخست حقیقت و مجاز تعریف می‌شود. سپس علاقه‌های مجاز مرسل با نمونه‌های قرآنی هر کدام گزارش می‌شوند؛ در درس ششم نیز مجاز عقلی و علاقه‌ها و کاربردهای قرآنی آن بررسی می‌شود و در پایان شبهات و دلایل منکران مجاز در قرآن نقد می‌شود؛

درس هفتم، نیز کنایه و تعریض در قرآن نام دارد و یکی دیگر از شیوه‌های پرکاربرد در قرآن را با اقسام و نمونه‌های آن به تصویر می‌کشد. رابطه کنایه و تعریض و زیبایی و بلاغت آن دو نیز جزئی از محتوای این درس است؛

درس هشتم، به یکی از رویکردهای جدید در مباحث علم بیان با عنوان تصویر هنری می‌پردازد. این عنوان هم مباحث زیبایی را پوشش می‌دهد و هم گستره‌اش فراتر از علم بیان است و با توجه به فراوانی کاربرد آن در حوزه ادبیات، نیازمند شناسایی است؛

در درس نهم، استعاره‌های مفهومی به عنوان یکی از مباحث جدید زبان‌شناسی که می‌توانند تأثیر ژرفی در مباحث بلاغت ایجاد کنند معرفی شده‌اند. این بحث از درس استعاره جدا شده و در پایان مباحث بیانی آمده است؛ زیرا به دیگر مباحث بیانی، مانند مجاز و کنایه نیز ناظر است؛

از درس دهم به وادی علم معانی گام می‌نهم و پس از تعریف این دانش، بحث خبر و انشا، به عنوان نخستین مبحث این علم بررسی می‌شود و انواع خبر و اقسام انشا با اغراض بلاغی هر کدام، ضمن نمونه‌هایی قرآنی مطرح می‌شوند؛

درس‌های یازدهم، و دوازدهم به احوال مسند الیه، مسند و دیگر عناصر جمله می‌پردازد. این احوال شامل ذکر و حذف، تعریف و تنکیر، اطلاق و تقييد و تقدیم و تاخیر می‌شود. صبغه این مباحث نحوی است، اما در دانش معانی، از بعد اغراض بلاغی آنها مطرح می‌شود. شاید بلاغی‌ترین آنها بحث تقدیم و تأخیر باشد که در آن حکمت‌های تقدیم و تاخیر در قرآن گزارش شده‌اند و نکات تفسیری خوبی را دربر دارند؛

در درس سیزدهم و در ادامه احوال عناصر جمله، خروج کلام از مقتضای ظاهر حال دنبال شده است. مطابقت با مقتضای حال مخاطب، عنصری اساسی در بلاغت کلام است؛ اما گاه سخنور با هدف القای معنا و مفهومی خاص به مخاطب و نکات و اسرار بلاغی، سخن خود

را برخلاف ظاهر حال بیان می‌کند و به اصطلاح جدید، هنجارگریزی صورت می‌گیرد. این امر یک خطای دستور زبانی نیست و با فصاحت کلام منافاتی ندارد. این مبحث در پاسخ‌دهی به برخی شبهات قرآنی کارآمد است؛

درس چهاردهم، به حصر و قصر در قرآن اختصاص دارد و راه‌های حصر و تقسیم‌های آن را عنین کاربردهای قرآنی تحلیل می‌کند؛

درس پانزدهم، به بحث فصل و وصل در علم معانی و شناخت موارد پیوستگی و گسستگی در جملات می‌پردازد. این درس مواضع فصل و مواضع وصل را واکاوی کرده، توان اجمالی تشخیص چرایی عطف یا عدم عطف جملات در آیات را ایجاد می‌کند؛

درس شانزدهم نیز آخرین بحث علم معانی را مطرح سازد که به ایجاز، اطناب و مساوات در سخن مربوط است و اقسام ایجاز و شیوه‌های اطناب و جایگاه بلاغی هر کدام را پی می‌گیرد. حجم دو واحد درسی برای پرداختن به دو علم معانی و بیان ناچیز است، از این‌رو استادان گرامی با مدیریت کردن زمان و واگذاری بخش‌هایی مانند برخی مباحث مقدماتی به مطالعه خود دانشجویان، سعی در مرور همه مباحث داشته باشند.

تعریف‌ها و مواردی که از تفصیلات نقل می‌شود در پارقی‌ها به زبان عربی آمده‌اند تا دانشجویان کمی نیز با عبارت‌های عربی آشنا شوند.

به هر حال طبیعی است که این کار کاستی‌ها و نقدهایی نیز داشته باشد که از نظریات استادان ارجمند بهره خواهیم برد.

در پایان از همه کسانی که در «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» و «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» در به ثمر نشستن این اثر سهیلی داشته‌اند تشکر و قدردانی می‌کنم و برای ایشان آرزوی توفیق روزافزون دارم؛ به‌ویژه ناظر محترم علمی، جناب آقای دکتر سید محمود طیب حسینی که کتاب را با دقت مطالعه کردند و نکته‌هایی را هگشا نگاشتند. همچنین از ویراستار محترم، آقای سعیدرضا علی‌عسکری تشکر می‌شود.

حسن خرقانی

دانشیار دانشگاه علوم اسلامی رضوی

مشهد الرضا علیه السلام، تابستان ۱۳۹۸